

Тема 5. Харківщина в період Великої Вітчизняної війни

§ 31. Харківщина у Великій Вітчизняній війні

Опрацювавши матеріал цього параграфа, ви зможете:

- назвати імена політичних і військових діячів;
- визначити хронологічну послідовність головних подій;
- описати умови життя населення нашої краю в період окупації;
- показати на карті місця проведення військових операцій на території Харківської області.

Пригадайте

Коли й чому почалася Велика Вітчизняна війна?

Які держави воювали?

Про які події війни вам відомо?

Харківщина в перші місяці війни. Жвавленим випробуванням для населення Харківщини стала Велика Вітчизняна війна, яка розпочалася 22 червня 1941 р. За гітлерівським планом «Ост» уся територія України поділялась на чотири окупаційні зони. Одним з них була територія Харківської області.

Харківщина та місто Харків мали велике політичне, економічне й воєнно-стратегічне значення. Гітлер називав Харків «замком, який захирає український простір». Через місто, яке було важливим залізничним вузлом, пролітали шляхи на Донбас і Кавказ.

З перших днів війни почалася перебудова економіки Радянського Союзу на воєнний лад. Розпочалося масове виробництво танків, літаків, снарядів, мінометів. Колектив Харківського авіаційного заводу збільшив випуск бойових машин, було поліпшено якість літаків, установлено на них додаткове озброєння. Збільшив виробництво танків Т-34 завод імені Комінтерну, лікєро-горілчаний завод озовів виробництво запалювальної суміші. На залізничні рух поїздів було переведено на воєнний графік, за яким, у першу чергу, забезпечувався рух ешелонів з військами, військовим вантажем.

Робочі місця чоловіків, які пішли на фронт, займали жінки. У місті почався рух за об'єднання професій, за роботу на багатьох верстатах. Приклад робітниць наслідували і колгоспники області. У липні 1941 р. молоді пагріотки Дворічанського району закликали дівчат до оволодіння професією механізатора, тракториста, комбайнера.

§ 31. Харківщина у Великій Вітчизняній війні

Це цікаво

Із початком війни створювалися добровільні формування збройних сил для допомоги регулярній армії — загони народного ополчення. Ополченці гуртувалися у взводи, роти, батальйони та полки, які об'єднувалися в дивізії в межах міських адміністративних районів. Деякі з таких дивізій увійшли до Харківського корпусу народного ополчення.

З першого дня війни почалася мобілізація в Червону Армію. Раднарком СРСР видав постанову, згідно з якою в прифронтових областях та областях створювалися винищувальні батальйони для боротьби з диверсантами-парашутистами. У Харківській області було організовано 42 таких батальйони, кожен з яких нараховував 250–300 воїнів. Винищувальні батальйони воювали на фронтах під Богодуховом, Ізюмом, Луботиним, Харковом.

Це треба знати

На початку вересня 1941 р. німецько-фашистські війська форсували Дніпр поблизу Кременчука. Виникла реальна загроза розгортання бойових дій на Харківщині. Військам Південно-Західного фронту, знесиленним у боях за Київ, не вдалося в короткий час створити міцну оборону на Харківському напрямі. Вони були змушені вести тяжкі кровопролитні бої на підступах до Харкова. Ворот наближався до міста.

Харків'яни споруджували оборонні об'єкти. Завдяки самовідданій праці місто було опосане двома, а місцями трьома лініями протитанкових ровів і споруджень загальною довжиною 300 км.

Евакуація об'єктів народного господарства та населення. Частини Червоної Армії в запеклих боях на деякий час затримали просування гітлерівських військ. Це дало можливість здійснити часткову евакуацію населення — робітників промислових підприємств, навчальних закладів — на схід СРСР. 4 серпня 1941 р. при виконкомі Харківської обласної Ради депутатів трудящих було створено відділ з евакуації населення.

Евакуацію промисловості, сільськогосподарських, культурних і наукових установ із Харківської області проводили у два етапи: 1-й — у вересні–жовтні 1941 р., 2-й — у травні–червні 1942 р. З 18 вересня до 20 жовтня 1941 р. тривала евакуація Харківського тракторного заводу. На схід було вивезено й інші головні підприємства промисловості, різні установи й організації, а також увесь рухомий склад Харківського залізничного вузла. Із Харкова виїхало понад 4 тис. чоловік населення.

Евакуація з районів Харківської області проходила залегено від просування лінії фронту. 18 вересня 1941 р. евакуювали матеріальні цінності з Кураснокутського, Сахновщинського

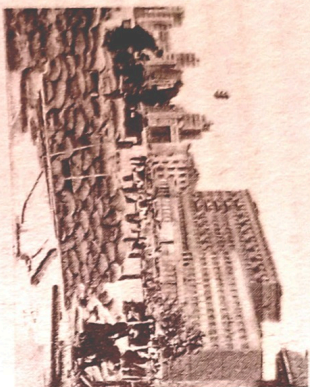

Рис. 31.1. Спорудження оборонних об'єктів

і Старовірівського районів, 19 і 21 вересня — із західної частини області по річці Сіверський Донець, а 12–18 жовтня почалася евакуація з решти районів області.

Із Харківської області евакуювали 70 великих промислових підприємств союзного та республіканського значення. На нових місцях евакуювані підприємства швидкими темпами налагоджували виробництво. Харківський тракторний завод було перевезено в Алтайський край — у Варнаул та Рубцовськ. Через вісім місяців після монтування цехів з конвеєра ХТЗ зійшов перший тусенничний трактор. На базі Харківського електромеханічного заводу на Уралі та в Сибіру було створено п'ять самостійних заводів електро-технічної промисловості. У лютому 1942 р. завод «Серп і молот» уже випускав на Поволжі машини для фронту. Харківський завод ім. В. О. Малишева був евакуюваний на Урал, де протягом війни виробляв найкращий середній танк Другої світової війни Т-34.

Харківські вчені також робили свій внесок у перемогу. Конструктор Харківського державного університету, евакуюваний в глибокі країни, продовжував і на нових місцях свою педагогічну та наукову діяльність.

Бой на підступах до Харкова. Наприкінці вересня 1941 р. становище на південному фланзі радянсько-німецького фронту стало ще складнішим. Фашистські війська мали перевагу в силі, особливо в напрямках головних ударів. Вони просунулись територією України на глибину від 600 до 850 км, захопили Правобережжю і значну частину Лівобережної України та вийшли на підступи до Харкова.

Особливо запеклі бої йшли у вересні на Красноградському-Ізюмському та Полтавському напрямках. Тут діяли війська 6-ї армії генерала Р. Я. Малиновського. 20 вересня фашистам удалося захопити Красноград, Жорстокими і кровопролитними були бої за це місто.

У боях за місто Богодухів героїчно билися бійці 9-ї кавалерійської дивізії та 1-ї танкової бригади. Тільки за два дні боїв фашистські війська втратили понад 5 тис. солдат і офіцерів.

З 20 жовтня почалися бойові дії на ближніх підступах до Харкова. 22 жовтня гітлерівці штурмували Харків із заходу і південного заходу. Головний удар прийняли на себе частини 216-ї стрілецької дивізії, війська НКВС та ополчення. На південь від селища Основа частини 300-ї стрілецької дивізії перешли в контратаку, зайняли ряд населених пунктів і відкинули ворога на декілька кілометрів.

На світанку 23 жовтня народні ополченці прийняли перший бій, залпнивши колону німецьких мотоциклістів на шосе з боку Куража, але фашистські війська прорвалися в район Холодної гори, а 24 жовтня — у центральну частину міста.

За наказом Ставки Верховного Головнокомандуючого радянські війська залишили Харків у ніч на 25 жовтня і закрилися по лінії Вовчанськ—Балаклія—Ізюм. У листопаді 1941 р. неопкупованими залишилися Куп'янський, Дворічанський, Вільховський, Великобурдучківський і Борівський райони.

Німецько-фашистський окупаційний режим у Харкові. З 24 жовтня 1941 р. почався новий відлік часу. Територія Харківської області входила в оперативний район групи армій «Південь». Харківщина була частиною рейхскомісаріату «Україна», на чолі якого стояв гауляйтер Пруссі Еріх Кох. Нацистську політику теноциду на окупованій території Харківщини втілювали в життя як військові, так і цивільні окупаційні органи влади.

Фашисти відразу встановили свій порядок у місті. З перших днів було сформовано апарат для здійснення кривавого терору: гестапо — твемна поліція, жандармерія, різноманітні групи і команди. Фашисти організували міські та районні управи, а числа місцевого населення призначали бургомістрів, сільських старост, районних шэфів.

Окупаційний режим у Харкові та Харківській області можна поділити на *два періоди*: з 24 жовтня 1941 р. до середини лютого 1943 р. — перша окупація Харкова, з березня 1943 р. до 28 серпня 1943 р. — друга окупація.

З першого дня окупації жителі Харкова і області повинні були виконувати закони і розпорядження німецьких чиновників. Вони регламентували життя місцевого населення до найменших подробиць. Смертю карали всіх «порушників». На практиці це означало знищення всіх, кого вважали політичною опозицією. Такий устрій дістав назву «*новий порядок*».

Смерть чекала харків'ян за протидію пограбовуванню окупантів, за зберігання зброї, за допомогу партизанам і підпільникам, за користування електроенергією, за забруднення Доріг і т. ін. Багато за що. Знищено підлягали особи, не бажані в расовому відношенні, а також душевнохворі, інваліди.

У місті та області постійно діяла *комендантська година*. Населенню було дозволено ходити по вулицях з 5 години ранку до 8 години вечора. Той, хто затримається хоча б на п'ять хвилин після встановленого часу, мав бути розстріляний на місці. Частинами в місті були повальні облави. Діяльність установам, жувалась окупантами, перебувала під наглядом поліції безпеки. «Режим жаху» гітлерівці почали створювати з масових страп беззахисних людей. Чимало людей, так званих воровів рейху, було розстріляно та повішено. Прикладом таких жакхів є розстріл з червня 1942 р. по червень 1943 р. близько 4 тис. осіб у лісопарку біля селища Сокольники.

На Холодній горі діяв концентраційний табір. А всього в Харківській області діяло в окупаційний період 22 концтабори для військовополонених. У таборах було встановлено нестерпний режим — катували голодом, пораненим не надавали ніякої медичної допомоги. Доля радянських військовополонених стала трагедією величезного масштабу.

Перед відступом у лютому 1943 р. фашисти вивезли з міста велику групу військовополонених, примусили їх рити собі могили і партиями по 350–500 осіб розстріляли. Значна кількість військовополонених була кинута в багаття і спалена живцем.

Фашисти використовували спеціальні автомобілі, відпрацьованими газами яких знищували людей. Населення називало такі машини «душогубками». На Харківщині вони з'явилися в січні 1942 р. У них було знищено близько 30 тис. жителів, у тому числі 1000 хворих. Усього за період окупації фашисти знищили 280 тис. мирних жителів Харківщини.

Голокост. На тлі загальнолюдської воєнної біди в місті розграталася страшна трагедія харківських євреїв. Саме тут упродовжувалася в житті нацистська расова політика знищення єврейського народу. Наприкінці 1930-х рр. у Харкові проживали 130 тис. євреїв — майже шоста частина населення міста. Третя частина єврейського населення опинилася на окупованій території.

Початку почала надходити інформація про знищення євреїв на захід від Харкова. На початку грудня за розпорядженням міської управи було проведено реєстрацію всього населення

єврейське населення реєстрували окремо від інших жителів міста. Єврейське населення реєстрували окремо від інших жителів — за списками на аркушах жовтого кольору. Усього в «жовті списки» потрапило 10 271 особа. Більш ніж 75 % єврейського населення Харкова були жінки, старі та діти.

14 грудня 1941 р. німецький комендант міста генерал Путкамер віддав наказ про виселення євреїв і переселення їх до бараків верстатобудівного заводу. І потягнулися тисячі й тисячі людей до місця свого останнього притулку, звідки вони ніколи не повернулися. Були суворі морози, люди несли речі, вели хворих, парализованих і літніх людей несли на руках, везли на тачках, тягли на коритах, прив'язаних мотузками.

Територія, відведена для поселення євреїв, була оточена колючим дротом і охоронялася. Багато які з них померли від голоду і холоду. У будівлях, розрахованих на 60–70 осіб, уміщували 700–800. Ніхто не повернувся з бараків. Тих, хто ще залишався живими після притижневих знущань, стратили в Дробішському яру. На місці колишнього гетто у 1992 р. було встановлено Стіну смуту. На меморіальній дошці зроблено напис: «Здесь в декабре 1941 года было еврейское гетто, узники которого уничтожены в Дробішском яру».

Це треба знати

Політика систематичного переслідування й знищення єврейського населення, яку проводили нацисти та їх поплічники в Німеччині та на захоплених нею територіях у 1933–1945 рр., дістала назву Голокост, що в перекладі з англійської означає «катастрофа».

Неважачучи на смертельну загрозу для свого життя, знаходились харків'яни, які переховували євреїв. Це були люди великої мужності та моралі, які чужий біль сприймали, як свій. Людей, які в роки Голокосту спасали євреїв, у всьому світі називають «Праведники народів світу». Усього 66 жителів Харківщини було присвоєно це звання. Їх імена й фотографії розміщено на пам'ятній дошці в Харківському музеї Голокосту.

Це цікаво

Харківський музей Голокосту сьогодні єдиний в Україні. Біля Стіни смуту відкрито перший у країнах СНД пам'ятник Праведникам народів світу. У день катастрофи та героїзму, 23 квітня 1998 р., відкрито пам'ятник жертвам Голокосту, поблизу Дробішського яру споруджено Менору — Дерево життя.

Економічна експансія окупантів. Однією зі складових німецько-фашистського режиму була економічна експансія. Політика нацистського керівництва відносно радянської економіки

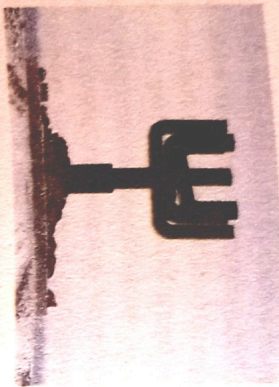

Рис. 31.2. Менора — дерево життя.
Меморіал «Дробицький яр»

націлювала окупантів на хижакське використання промисловості та сільського господарства. Головною метою економічної політики гітлерівців було одержання якнайбільше продуктів харчування і нафти для забезпечення Німеччини і винищування місцевого населення шляхом голодної смерті і непосильної праці.

На окупованій території було введено примусову трудову повинність. Для півільного населення, зайнятого на примусових роботах, застосовувався режим, установлений для військоволоненців: 12-, 14- і навіть 16-годинний робочий день, незважаючи на вік, стать, стан здоров'я, дуже низька заробітна плата, голодні пайки, гяжкі умови праці. Населення практично опинилося в становищі худоби.

У сільській місцевості життя не було кращим. Була встановлена палична дисципліна. Німці проголошили, що за невихід на роботу в «промідські двори» або на трудову повинність (на ремонт шляхів тощо) винні перший раз будуть општрафовані на суму в розмірі 50 крб., а вдруге — 25 візок, а у випадку саботажу — розстріл. Найстрашнішим наслідком економічної політики окупантів був масовий голод.

З початком окупаційного режиму харків'яни підлягали вивезенню на роботи в Німеччину. У перші тижні частинна людей, повіривши пропаганді, добровільно погодилась на виїзд.

Це треба знати

Добровольцям обіцяли роботу в Німеччині за спеціальністю, харчування, гарну заробітну платню. Але заробітна плата була мізерною, харчування — поганим, умови праці — нестерпними. На примусові роботи фашисти вивезли з Харківщини до Німеччини 167 тис. осіб.

Примусова відправка радянських людей до Німеччини проходила в умовах масового саботажу населенням усіх заходів

окупаційної влади. Жителі ховалися, не з'являлися на вказаний пункт збору. Тому органи окупаційної влади разом з польськими проводили систематичні облави як у Харкові, так і в сільській місцевості. Усіх захоплених під час облави негайно вантажили в підготовлені вагони або тримали під посиленою охороною на пунктах збору до відправки в Німеччину. Українських спеціалістів і кваліфікованих робітників забирали, не надаючи змоти навіть одягтися і зібрати речі.

Харків перебував під окупацією з 24 жовтня 1941 р. по 23 серпня 1943 р. з місячною перервою у лютому-березні 1943 р. Харків'яни не скорилися уготованій їм долі. Вони не втратили людське обличчя.

Перевіряємо свої знання

1. Коли почалася Велика Вітчизняна війна?
2. Що таке евакуація?
3. Поясніть, чому війну 1941–1945 рр. називають Вітчизняною.

Набуваємо практичних навичок

1. Почніть складати таблицю за матеріалами теми:

Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни	
Дата	Подія

2. На карті Харківської області проведіть лінію фронту станом на:
 - а) 25 жовтня 1941 р.;
 - б) 23 серпня 1943 р.

Творче завдання

1. Підготуйте електронну презентацію на тему «Мій населений пункт у 1941–1943 рр.».

§ 32. Боротьба за визволення Харківщини

Опрацювавши матеріал цього параграфа, ви зможете:

- назвати імена військових діячів, героїв-підпільників і партизанів;
- визначити хронологічну послідовність подій;
- описати військові операції 1941–1943 рр. на території Харківщини;
- порівняти форми боротьби партизанських загонів і підпільних організацій.

Пригадайте

Що означають поняття «евакуація», «мобілізація»?

Яких заходів ужили харків'яни для перебудови господарства на військовий лад?

Що змінилося в житті населення Харківщини в період окупації? Як проявився голокост на території Харківщини?

Партизанський рух і підпільна боротьба на Харківщині. Формування партизанських загонів розпочалося ще до окупації Харкова. Але при цьому виявилися деякі складнощі: в області не було значних лісових масивів, які змогли б забезпечити достатню мобільність партизанських загонів.

У Нововодолазькому районі вже в липні 1941 р. почали формувати винищувальний батальйон, який у разі окупації повинен був стати партизанським загonom. Такі загоони завдали значних втрат окупантам у Нововодолазькому, Чугуєвському, Старосватівському районах.

Партизанський загін ім. Г. Котовського у вересні 1941 р. було направлено в Сумську область. Він діяв разом з Путивльським загonom, де командиром був легендарний *Сидір Артемійович Кошак*, потім у складі партизанського з'єднання *Олександра Михайловича Сабурова*. З вересня 1941 р. по квітень 1943 р. партизани провели чотири рейди тилами ворога, знищили 9 тис. гітлерівців, 15 танків, 6 залізничних мостів, 15 ешелонів, електростанцію, три заводи з військовим майном. Чисельність загону зростає від 31 до 474 осіб, багато бійців були відзначені урядовими нагородами.

Це цікаво

Прикладом такого партизанського загону був загін під керівництвом О. П. Камиліана. Він складався з 21 особи, був розділений на чотири групи, кожна з яких отримувала завдання й діяла самостійно. Для здійснення великих операцій загін з'єднувався з іншими.

Деякі загоони були нечисленними, діяли в складних умовах і тому то приєднувались до діючих частин Червоної Армії, то

знову липалися на окупованій території, їх перекидали в інші області, з'єднували з іншими загонами.

Головними формами боротьби партизан були: рейди по тилах ворога, бойові вилазки, під час яких народні месники захоплювали трофеї, знищували окупантів, проводили диверсійну роботу за допомогою місцевих патріотів; саботаж заходів окупантів, особливо під час збирання врожаю. Боротьба за зрив аграрної політики гітлерівців була масовою. Окупанти були безсилі подявити саботажні дії населення.

Ще до початку окупації території Харківщини розгорнулася велика робота зі створення *підпільних партійних і комсомольських* організацій для боротьби з фашистами. Робота підпільних організацій на Харківщині йшла у виключно складних умовах і була можливою завдяки підтримці населення. Її завданням було — не даги змоги загарбникам здійснювати економічну експансію, використовувати транспортний вузол, потенціал промислових підприємств, що залишились.

У жовтні–грудні 1941 р. було пошкоджено залізницю, підірвано підготовлений окупантами до пуску один із пехів заводу «Серп і молот», паралізовано діяльність станції «Харків-Сортувальна», підірвано Холоднолірський міст, який мав велике значення для просування німецьких військ.

У місті підпільники знищували будинки й казарми, де розташовувались німецькі військові частини та установаи. У листопаді 1941 р. радіоміною було підірвано будинок № 17 по вулиці Дзержинській (нині Митроносицька), у якому перебував начальник Харківського гарнізону генерал фон Браун — командир 68-ї піхотної дивізії. На площі Руднева було знищено будинок штабу воєнного командування, де загинули десятки офіцерів вермахту.

Рис. 32.1. Німецькі окупанти на вулицях Харкова

у період окупації на території Харківщини діяли підпільні обкоми партії та комсомолу, 9 райкомів КП(б)У і 4 райкоми ЛКСМУ, 13 партійних і 14 комсомольських організацій і груп. Підпільний обком КП(б)У очолював Іван Іванович Вакуліч. Підпільні організації проводили агітаційно-масову роботу, розповсюджували листівки. Але в червні 1942 р. Вакуліча і багатьох активістів партійного підпілля було заарештовано. Діяльність підпільного обкому партії припинилася. 24 вересня 1942 р. І. І. Вакуліч помер у гестапівських застінках.

Поряд з підпільним Харківським обкомом КП(б)У існував і підпільний обком ЛКСМУ на чолі з О. Зубаревим та Г. Нікітіню. Вони встановили зв'язки з Богодухівським, Дергачівським, Ізюмським підпільними райкомами комсомолу. Головною роботою комсомольців-підпільників області був випуск і розповсюдження листівок, проведення диверсій. Унаслідок діяльності підпільних організацій у місті посилювся терор з боку гестапо та поліції, які не могли миритися з підривною діяльністю підпільників. 23 січня 1943 р. О. Зубарев і Г. Нікітіна були заарештовані. Після допитів та катувань у ніч на 15 лютого 1943 р. їх розстріляли.

Імена *І. Вакуліча* й *О. Зубарева* увічнені в назвах харківських вулиць. Бюсти комсомольців-героїв споруджені біля Дзержинського струменя.

Проявом великого патріотизму радянських людей була всебічна допомога пораненим бійцям і командирам Червоної Армії, що залишилися на окупованій території після важких оборонних дій. Прикладом мужності була діяльність підпільної організації на чолі з професором О. І. Міщаниновим у 9-й лікарні Харкова. За допомогою лікарів П. С. Делевського, Є. О. Міщанинної, В. Ф. Нікітінської, В. І. Воротинцевої та медсестер *Олександр Іванович Мишанинов* організував лікування поранених, замаскувавши лікарню під інфекційну. Тут було близько двох тисяч бійців і командирів Червоної Армії. Харків'яни пам'ятають його подвиг — ім'я О. І. Міщанинова носить міська клінічна лікарня швидкої та невідкладної допомоги.

Це цікаво

Неважаючи на неординаркові перевірки, доктор Міщанинов не допустив, щоб забрали хоча б одного з хворих у табір військовополонених. Для поранених збирали продукти харчування, медикаменти, ми, згодом свою діяльність підпільна організація поширила на табір військовополонених на Холодній горі. Полонених професор збирав

з табору для обслуговування шпиталю. Вони косили сіно, обробляли землю, отриману шпиталем біля Куража. Лікарі допомагали військовополоненим уткати з табору. Колектив лікарів зберіг багатьох дівчат від вивезення до Німеччини на примусові роботи.

Бой за Харківщину. Для звільнення Харківської області радянські війська провели чотири операції.

Барвінківсько-Лозівська операція передбачала прорив оборони противника на ділянці Балаклія — Артемівськ силами двох фронтів. Війська Південно-Західного фронту повинні були розбити ворога в районі Чулуєва, Балаклії, Ізюма та заволодіти Харковом. Південний фронт мав нанести головний удар у напрямку Барвінкове — Лозова. Ця операція почалася 18 січня 1942 р. в умовах суворої зими та глибокого снігового покриття.

Ворог відчайдушно оборонявся, особливо поблизу Балаклії та Слов'янська. Радянським військам удалося просунутися в глибину німецької оборони на 90–100 км, переферзати за лінійну колію Харків — Запоріжжя, звільнити Барвінкове та Лозову.

Ворогові було завдано великих втрат, але мету не було досягнуто через прорахунки радянського командування в організації прориву: у ворога було набагато більше живої сили, танків, артилерії, у радянських військ не було резервів, особливо танкових.

Наслідком цього стало утворення на південний схід від Харкова великого виступу в лінії фронту в бік німецьких військ. Він одержав назву Барвінківсько-Лозівського плацдарму, що дозволяв наносити удар по флангу і в тил Харківському та Донбаському угрупованням ворога.

27 лютого 1942 р. Військова рада Південно-Західного фронту підтвердила оперативну директиву про проведення наступальної операції з розгрому Чулувсько-Балаклійського угруповання німців.

Мета операції — знищити ворога шляхом оточення силами 6-ї армії з Балаклійського виступу і 38-ї армії — з Чулувського і таким чином звільнити Харків. Наступ почався 7 березня.

Сильний опір ворога, складні метеорологічні умови перешкоджали активним бойовим діям. Ворога відтіснили на лівий берег Сіверського Дінця, але мета операції не була досягнута. Це можна повністю недостатньо реальним підходом командування до оцінки співвідношення сил — своїх і ворога, недоліками в керуванні бойовими діями.

Подальші бойові дії, спрямовані на визволення Харкова, були стійовані на весну-літо. Уранці **12 травня 1942 р.** радянські війська перейшли в наступ, одночасно завдаючи два удари: один — з району Вовчанська, другий — з Барвінківського виступу.

Незважаючи на героїчний опір радянських воїнів, 23 травня ворожі війська з'єдналися в 10 км на південь від Балаклії. На шим військам, які діяли на Барвінківському напрямі, було вирізано шляхи до відступу за Сіверський Донець. 23–29 травня вони вели жорстокі бої в оточенні. У нерівних боях наші війська зазнали великих втрат, десятки тисяч потрапили в полон. З оточення вишло лише 22 тис. наших солдатів і офіцерів.

Це треба знати

Головна причина трагічного закінчення операції — недооцінка командуванням безпеки, що склалася на Південному фронті, де не зосередили необхідних резервів. Був відсутній і тісний взаємозв'язок між фронтами. Командний склад не мав достатнього досвіду керування військами в наступальних операціях. Транспорт не забезпечив в умовах весни підвозу бойових засобів та пального.

Метою **Харківської наступальної операції**, розпочатої 2 лютого 1943 р. військами Воронежського фронту під командуванням генерал-полковника Ф. І. Толікова, було завершення розгрому сил німецької групи армій на Харківському напрямі.

9 лютого почалось визволення території України. Півдери-ці добре розуміли значення Харківського промислового району і тому чплялися за кожний пункт, чинили радянським військам шалений опір. Місто Чулуїв було перетворене в міцний вузол опору, забезпечений протитанковими засобами. Після жорстоких боїв було звільнено Куп'янськ, Ізюм, Балаклію, Борки і продовжено обхід Харкова з півдня.

Це цікаво

За десять днів війська Воронежського фронту створили умови для оточення ворога поблизу Харкова. Проти воїнів 183-й дивізії, яка про-рвалася в район Олексіївки, гітлерівське командування кинуло в бій частини моторизованої дивізії СС «Велика Німеччина». Удар прийняли на себе воїни 227-го стрілецького полку майора **Єнвера Бимбола-Товича Ахсарова**, який загинув 15 лютого 1943 р., визволяючи Хар-ків, і був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. На його честь названо одну з вулиць Олексіївського житлового масиву.

Оточивши з трьох боків угруповання ворога, радянські війська почали його знищення. 15 лютого було розпочато штурм

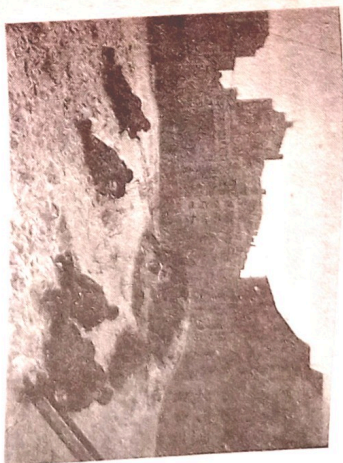

Рис. 32.2. Бої за визволення Харкова

міських укріплень. Усі шляхи відступу ворога на Богодухів і Люботин відірізали радянські війська. Після вигнання ворога з південно-східних і південних районів Харкова есеєвські дивізії, що обороняли місто, для відходу мали тільки невеликий коридор на півдні Харкова.

16 лютого фашисти почали відступати, і до 12 години Харків було повністю звільнено від ворога. Над будинком Держпрому лейтенант Шевченко підняв червоний прапор. Але закріпити успіх не вдалося. 19 лютого було звільнено Красноград, Валки й Краснокутськ.

Поступово наступ затухав. Радянські війська були виснажені, не мали резервів. 19 лютого 1943 р. фашистські війська нанесли сильний удар із району Краснограда, куди німецьке командування перекинуло значну кількість військ і бойової техніки.

Це цікаво

2 березня стрілецький взвод під командуванням гвардії лейтенанта **Петра Миколайовича Широїна** з 78-го гвардійського стрілецького полку 25-ї гвардійської стрілецької дивізії біля за-ліничного переїзду поруч із селом Таранівка Зміївського району перекрив шлях 25 танкам і мотопілоті ворога. Залізничний переїзд ворог не захопив. Гвардійці знищили 16 танків і штурмових гармат, близько 100 фашистів. Усі бійці взводу Широїна були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, на їх честь названо одну з вулиць Харкова.

П'ять дів ворог штурмував Таранівку, але так і не зміг здобути село. Героїчна оборона Таранівки дала змогу добре підготуватись до бою 1-му Окремому чехословацькому батальйону під командуванням **Людвіка Свободи**, який 3 березня вийшов до складу 25-ї гвардійської стрілецької дивізії.

Це цікаво

Поблизу села Соколова оборонялась рота чехословацького батальйону, яка під командуванням **Отакара Яроша** знищила 16 німецьких танків, 6 транспортів, близько 400 солдатів і ні на крок не відійшла від цього рубежу, повністю загибавши в бою. Надпоручику Ярошу, першому інженерному промадянину, було присвоєно звання Героя Радянського Союзу (посмертно), він став першим інженером, удостоєним цього високого звання. Імена Людвика Свободи й Отакара Яроша увічнено в назвах харківських проспекта та вулиці. У селі Соколове створено музей радянсько-чехословацької дружби.

Визволення міста Харкова. 3 серпня 1943 р. почалась *Везгродсько-Харківська наступальна операція*. Її розпочали війська Воронежського та Степового фронтів разом із частинами та з'єднаннями Південно-Західного фронту. Кодова назва операції «Полководець Рум'янець». Мета операції — звільнення Белгород та Харкова й створення умов для звільнення Лівобережної України.

5 серпня було звільнено Белгород і Орел, 7 серпня Богодухів, Коначу, Лопань та Золочів. 10 серпня 1943 р. командуючий Степовим фронтом **Іван Степанович Конев** дав наказ оволодіти Харковом.

Операція вимагала розгromу угруповання ворога на підступах до Харкова, щоб не допустити втрат серед жителів міста та руйнування житлових будинків і промислових підприємств. Треба було на підхід до міста, у польових умовах, не давши змоги ворожому угрупованню з'єднатися з танковими частинами, що завдали удару по Богодухову.

10 серпня радянські війська зайняли Ков'яги і перерізали залізничні та шосейні шляхи Харків — Полтава. У середині серпня всі армії, які вели наступ, підійшли до зовнішньої межі укріплень Харкова. З 11 по 17 серпня в районі Богодухова йшли жорстокі бої.

Це треба знати

На плінично-західній окраїні Харкова вели бої з'єднання 53-ї армії генерала І. М. Мангарова, щоб вибити ворога з лісового масиву Мангаров запропонував нав'язати ворогові нічний бій. Це рішення було схвалене І. С. Коневим, і саме нічний бій приніс перемогу нашим військам, які 19 серпня оволоділи Пересічним та підійшли до річки Уди.

Кожний крок харківської землі доведлося звільняти в жорстоких боях. Про напруту боїв свідчать той факт, що сім населених пунктів Харківської області звільняли від гітлерівців чотири рази, 30 населених пунктів — три, 115 — два рази, і тільки 56 — з першого разу.

22 серпня 1943 р. ворог почав відводити свої війська з околиць Харкова. Щоб не дати змоги відійти ворогові, І. С. Конев віддав наказ про нічний штурм Харкова. Усю ніч на вулицях Харкова йшли жорстокі бої. Уранці воїни вийшли по Сумській вулиці на пл. Держинського (нині пл. Свободи). Над Держипромом було піднято червоний прапор.

Це треба знати

23 серпня 1943 р. війська Степового фронту разом з військами Воронежського та Південно-Західного фронтів визволили Харків.

20 вересня 1943 р. було повністю звільнено Харківську область. Харків перебував під окупацією з 25 жовтня 1941 р. по 23 серпня 1943 р. з місячною переравою в лютому — березні 1943 р. Із двох років окупації 17 місяців по Харківщині проходила лінія фронту, протягом п'яти місяців велися активні бойові дії. Усього місто було окуповано 641 день.

Ці дні назавжди залишаться трагічними і водночас героїчними сторінками історії Харківщини. Перемога радянських військ у боях за визволення Харкова і Харківської області послужила поштовхом для подальшого визволення території України.

Увічнення пам'яті героїв Великої Вітчизняної війни. Населення Харківщини пам'ятає і доволі буде пам'ятати ті дні, коли вирішувалась доля рідного краю, пам'ятати тих, хто віддав життя за майбутнє свого народу. Немає жодного міста й села, де б не було увічнено подвигів героїв війни. Багато пам'ятників є в Харкові.

У жовтні 1977 р. в Лісопарку було відкрито *Меморіальний комплекс Слави*, зведений на честь воїнів Радянської Армії, партизан, підпільників, усіх, хто віддав життя в боях із фашизмом за свободу й незалежність Батьківщини.

У 1970 р. на території Харківської юридичної академії ім. Ярослава Мудрого було відкрито *пам'ятник студентам і викладачам Харківського юридичного інституту*, полеглим у Велику Вітчизняну війну 1941–1945 рр.

У 1980 р. біля аеровокзалу був встановлений обеліск пілотам цивільного повітряного флоту, які загинули в період Великої Вітчизняної війни.

Вулицю імені 23 Серпня прикрашає величний пам'ятник Воїну-визволителю, встановлений в 1981 р.

У 1995 р. на початку проспекту ім. Маршала Жукова було встановлено пам'ятник *Георгію Костянтиновичу Жукову* — поточному воєдцу, Маршалу Радянського Союзу, чотири рази нагородженому

Рис. 32.3. У звільненому Харкові

Рис. 32.4. Меморіальний комплекс Слави

Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу. На честь Г. К. Жукова названо одну зі станцій Харківського метрополітену.

У 1999 р. біля стін Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна відкрито надзвичайно проникливу скульптурну композицію, присвячену студентам-добровольцям, які на початку війни встали на захист Батьківщини та ціною свого життя зупинили загарбників. Серед студентів був і видатний український письменник О. Гончар.

Невеличке українське село Соколове Зміївського району Харківської області увійшло в історію війни як місце перших спільних бойових дій радянських та чехословацьких воїнів проти фашистських загарбників. В пам'ять про подвиг радянських та чехословацьких воїнів ще в 1964 р. відкрито Меморіальний комплекс.

У 1985 р. в м. Ізюм на горі Куременець споруджений грандіозний Меморіальний комплекс на честь 40-річчя Великої Перемоги, територія якого займає 7,5 га. У серпні 2003 р. в Дергачівському районі Харківської області відкрито *Меморіальний комплекс «Віста маршала І. С. Конева»*, який одразу став центром районних і обласних заходів, присвячених пам'ятним датам Великої Вітчизняної війни. До його складу входить музей «Харківщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

У боях за визволення Харківщини героїчно загинули посланці з усіх куточків Радянського Союзу. Імена героїв увічнені в назвах проспектів та вулиць Харкова: маршалів Г. К. Жукова, І. С. Конева, П. С. Рибалка, генерала Людвіга Свободи, полковника І. О. Танкопів, майора Е. В. Ахсарова, офіцерів та рядових О. А. Дерев'янка, А. В. Добродельського, П. С. Кандяурова, П. М. Широтіна, першого інженера — Героя Радянського Союзу — надпоручика Отакара Яроша та ін.

Пам'ятають харків'яни подвиги цілих військових підрозділів, що захищали та визволяли Харківщину. Їх назви присвячені вулицям Харківських дивізій, Гвардійців Широтінців. Імена героїв Великої Вітчизняної війни носять більше 60 вулиць міста.

На всіх фронтах Великої Вітчизняної війни воювали представники Харківщини. Сотні тисяч нагороджені орденами і медалями, **252** особи стали *Героями Радянського Союзу*.

Майже в кожному населеному пункті Харківщини є місця пам'яті полеглих у роки війни, є свої герої, які обороняли й визволяли наші рідні міста та села, є свої свята Перемоги й визволення від німецько-фашистських загарбників.

Перевіряємо свої знання

1. Як називався режим терору, установлений фашистами на окупованій території Харківщини?
2. Назвіть дату звільнення Харкова від німецько-фашистських загарбників.
3. Розставте події Великої Вітчизняної війни в хронологічній послідовності:
 - проведення Барвінківсько-Лозівської операції;
 - напад Німеччини на Радянський Союз;
 - звільнення Харкова від німецько-фашистських загарбників;
 - масові розстріли міщанського населення в Сокольниках;
 - початок діяльності партизанських загонів у Харківській області.

Набуваємо практичних навичок

1. Закінчіть складати таблицю за матеріалами теми:

Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни	
Дата	Подія

2. Яке значення для Радянського Союзу мало звільнення міста Харкова від окупантів? Обґрунтуйте свою думку.

Творчі завдання

1. Зробіть історичне дослідження на тему «Мої родичі під час Великої Вітчизняної війни».
2. Представте власний проект пам'ятника загиблим в роки Великої Вітчизняної війни на вашій малій батьківщині.
3. Підготуйте повідомлення про подвиг героя Великої Вітчизняної війни, на честь якого названо одну з вулиць вашого населеного пункту.